

УКРАЇНА В ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ ОСВАЛЬДА БУРґГАРДТА (ЮРІЯ КЛЕНА)

У статті розглядається місце України в житті і творчості визначного українського поета, німця за походженням Освальда Бурґгардта (Юрія Клена).

Im Artikel wird der Platz der Ukraine im Leben und im Schaffen des berühmten ukrainischen Dichters – nach Herkunft Deutscher – Oswald Burghardt (Jurij Klen) beschrieben.

Український поет Освальд Бурґгардт, німець за походженням, зайняв помітне місце в українській літературі, виступаючи з 1930-х років під псевдонімом Юрій Клен. Україна органічно увійшла в його життя, проблеми цієї рідної йому землі пронизують його творчість. Він належав до “п’ятірного ґрона” (вираз М. Драй-Хмари) київських “неокласиків”, куди входили також М. Рильський, М. Зеров, М. Драй-Хмара, П. Филипівич, а своєю поемою “Попіл імперій” збагатив епічний жанр української літератури. Окреслюючи таке літературне явище, як “національний епос”, відомий літературознавець Ігор Качуровський писав, що воно “представлене творчістю лише трьох поетів: Шевченко, Франко, Юрій Клен”¹. А упорядники антології української поезії “Координати” Б. Бойчук та Б. Рубчак розглядають місце Юрія Клена в українській літературі як “виняткове в тому сенсі, що його поезія – це духовний міст між творчими процесами двадцятих і тридцятих років на Україні та процесами розвитку української поезії на наших західних землях”².

Народився майбутній поет 4 жовтня 1891 р. в с. Сербинівці на Поділлі в сім’ї німецького купця Фрідріха Бурґгардта та прибалтійської німкені Каттіни Сідонії Тіль³. Родинне виховання ґрунтувалося на засадах шанування рідної мови та звичаїв і водночас – у душі любові до України, що стала для Бурґгардтів другою Батьківщиною. Уже з дитячих років Освальд чув навколо себе різні мови: в родині розмовляли німецькою, довколишня шляхта – польською, селяни – українською, офіційна мова школи та державних установ була російською, а від шкільних товаришів-євреїв у Немирові, де він розпочав освіту, навчився їхньої мови. Можливо, це й послужило поштовхом до вивчення іноземних мов, інтерес до яких він проявив уже в початкових класах гімназії.

1911 року Освальд разом з батьками переїхав до Києва, де з золотою медаллю закінчив Першу київську (Олександрівську) гімназію і вступив до університету святого Володимира, де вивчав англійську, німецьку, слов’янську філологію. Вірші почав писати російською мовою. Перший відомий дослідникам його вірш – “Моя тоска, как крыльев черный трепет...” (Київ, 1913)⁴.

Навчання в університеті було перерване, оскільки в Першу світову війну він разом з іншими німцями був вивезений до Архангельської губернії (Мар’їна Гора). Дослідники вважають, що саме в роки “архангельського заслання” поет усвідомив різницю російської та української етнопсихології і вперше відчув свою приналежність до України⁵, хоча ще якийсь час і після повернення до Києва вже після революції писав вірші російською мовою. Роки громадянської війни не сприяли систематичному навчанню, і університетський курс він закінчив лише 1920 р. Потім була аспірантура при УАН, викладацька робота в різних навчальних закладах (з 1928 – в Київському університеті), перекладацька робота, активна участь у літературному житті України, дружба з “неокласиками”, особливо із М. Зеровим, з яким вони разом жили і вчителювали у Баришівці поблизу Києва. Влітку 1921 р. там його разом з іншими вчителями було заарештовано (М. Зеров був у від’їзді), кинуте до в’язниці спочатку в Яготині, потім – у

Пирятині й Гребінці, і – нарешті – до катівні ЧК у Полтаві. Там він уперше відчув подих насильницької смерті і врятувався завдяки заступництву В. Короленка. Пережите в ті страшні дні він пізніше відобразить у поемі “Прокляті роки”, згадавши “Високий мур чекістської в’язниці” у Полтаві, її підвал, де він читав на стінах надписи і прізвища людей, приречених на смерть, чув, як “здрігалися в’язничні стіни” від співу “Не пора” і “Заповіту”, і де вперше на власні очі побачив “смертницький звичай” чекістів, які змушували свої жертви роздягатися перед стратою, стріляли їх у потилиці, а потім складали, “всіх шикуючи до куп, З мистецьким хистом труп на мокрий труп”⁶.

У 1924 – 1929 рр. О. Бургґардт кілька своїх віршів опублікував у журналах, а 1926 р. Державне видавництво України видало в його перекладах антологію німецької пролетарської поезії “Залізні сонети”, на яку Д. Загул написав схвальну рецензію. О. Бургґардт у 1920-х роках був відомий саме як поет-перекладач, який здійснив прекрасні переклади українською мовою багатьох зарубіжних поетів, зокрема П.Б. Шеллі, Р.М. Рільке, Е. Верхарна та ін. Саме цю його діяльність М. Зеров увічнив у такій епіграмі:

Загул пошив мене в поети,
Втопив у липовім меду...
Із бляхи я роблю сонети,
Що хочеш, те й перекладу⁷.

Наприкінці 1920-х років О. Бургґардт починає писати власні поезії українською мовою, 1928 роком датований його вірш “Сковорода”, у якому він звертається до близького йому образу великого українського філософа й мандрівника, 1929 р. появляється поетичний цикл “Осінні рядки”, що виник із настроїв, які переживав поет, перебуваючи в будинку відпочинку для науковців у Преображенні, скиті Києво-Печерської лаври.

З середини 1920-х років “неокласики” опинилися в епіцентрі літературної критики, яка почала переростати в політичні звинувачення, і стало зрозумілим, що наближаються масові репресії, особливо після сумнозвісного процесу в справі СВУ, коли М. Зеров притягувався як свідок, та арешту М. Рильського. Пізніше Ю. Клен згадував: “Коли в 1931 році на деякий час заарештовано Рильського, я відчув, що коло звужується, що готується новий похід проти інтелігенції, і грозова хмара не помине на цей раз неокласиків”⁸. І він вирішив виїхати на землю предків, що йому й удалося.

Живучи в Німеччині, він починає друкувати свої поезії у “Віснику” Д. Донцова під псевдонімом Юрій Клен, який досить довго не був розшифрованим, бо О. Бургґардт боявся зашкодити сестрі, яка ще залишалася в Києві і також мала намір виїхати за кордон, про що він не раз писав у листах до редактора. Зокрема, у листі від 16 грудня 1936 р. він застерігав: “Хоч я й маю на меті дешифрування Клена, але тепер уже з тижня на тиждень чекаю приїзду сестри, яка покидає Київ, а тому не хотів би їй передчасним якимсь виступом зашкодити”⁹.

Дебютував Юрій Клен у “Віснику” двома сонетами під спільною назвою “Кортес”, викликавши велике зацікавлення читачів. Він стає постійним автором “Вісника”, друкує там не лише свої поезії, а й літературно-критичні та публіцистичні статті, зближується з такими поетами-вісниківцями, як Євген Маланюк, Олег Ольжич, Олена Теліга, Леонід Мосендз, дає їм високу оцінку і вводить стосовно цієї четвірки вираз “вістникова квадрига” у статті “Ще раз про сіре, жовте і про Вістникову квадригу”¹⁰. Його тогочасні поезії, що ввійшли у збірку “Каравели” (1943), населені образами конкістадорів і вікінгів, які, за твердженням І. Качуровського, були лише сходишками до основної теми Юрія Клена. І тема ця – Україна¹¹. Перехід від однієї теми до другої спостерігається в датованій 1936 р. поемі “Жанна д’Арк”, яка починається прославленням подвигів французької героїні, а закінчується згадкою про свої рідні “сарматські широкі простори”, роздумами над тим,

Чи ж прискаче в зелені луги
Рятівниця, незаймана діва?
Бо забракло мужської снаги
У країні господнього гніву.

Марно кидаю поклик полям:
 Де ти, Жанно, о Жанно, о Жанно!
 І сміється у відповідь нам
 Тільки північ лунка і туманна (46 – 47).

Юрій Клен з постійною тривогою стежив за подіями в Україні, яку охопив організований більшовицькою владою голодомор, наростаючі репресії, що поширилися на українську інтелігенцію і на його друзів-“неокласиків”. 29 січня 1934 р. він писав Д. Донцову: “Читав між іншим у газеті про кампанію проти київської професури, особливо проти найближчих мені колег. Розуміється, це тенденція знищити останніх культурних людей з українців, або змусити їх завчасно емігрувати до Москви...”¹². А 22 липня 1936 р. повідомляв сумні звістки про своїх друзів: “...Філіповича заслано. Я дуже здивований, бо про нього саме (найобережнішого з усіх) я такої звістки не мав, та й не припускав цієї можливості. Зате вже достовірно знаю, що на заслання Драй-Хмара, а Зерова тримають заарештованого, але от-от мають кудись вислати. Повідомляють мене, що й мені судилося б та доля, якби завчасу не виїхав. Головне те, що йдеться про людей цілком аполітичних, але на них базувалася українська культура. Підмогильний теж на заслання. Мабуть і Антоненко-Давидович (не знаю). Ну, а Рильський... почав писати совітські поеми (шкода хлопця: мабуть, це йому дорого коштує)”¹³.

У цьому самому листі він писав, що “закінчив поему, рядків так понад 400. Називається “Роки прокляті” та охоплює мої київські спогади з пореволюційного часу”¹⁴. А в листі від 16 грудня 1936 р. обіцяв редакторові незабаром вислати поему “Прокляті роки”, але просив з друком “ще трохи зволікти (можливо, що до березня)”¹⁵. Поема й була надрукована в березневому числі “Вісника” за 1937 р. (Кн. 3. – С. 162 – 182). “Прокляті роки” Юрія Клена – це поетичний літопис тих жахів, які переживала Україна в 1920 – 1930-х рр., і автор трактував її саме так. У листі до Д. Донцова 24 січня 1937 р. він писав: “Поема не ставить ніяких прогноз, а тільки малює жахи, які були і які тривають далі. Не містить вона також закликів до боротьби, бо хоче, щоб читач, маючи перед очима картини страшної руїни та знущання з усього святого, сам зробив висновок і почерпнув би з цього енергію до чину. Тут швидше характер літописний, і якесь інше трактування протиречило б загальному настановленню твору”¹⁶.

У цій поемі Ю. Клен одним із перших повідав світові про голодомор, який переживала Україна в “отой проклятий 33-й рік”, змалював жакливі картини канібалізму з вини більшовицької влади, бо “Зерно у купах пріло під дощем”, вивозилося “Кудись у море, в безвість, за границю”, а люди в Україні “Вмиралі, як у зливу комарі”.

“Тоді по селах їлось людське м’ясо,
 І хліб пекли з розтертої кори” (116).

Трагедія української інтелігенції, яку репресивна машина трощила духовно і фізично, – провідна ідея поеми, вона й зародилася, за визнанням автора, з реквієму “жертвам большевицької тиранії, як колишнім, так і сучасним”¹⁷.

Руйнівним тенденціям, які утверджувалися в суспільстві тоталітарною системою, Ю. Клен протиставляє “затишок щасливої Лукрози” (Лукрозою М. Зеров назвав Баришівку, від латинського *lukum* – бариш), куди до М. Зерова та О. Бурггардта часто приїздили в гості відомі поети, короткий період відносної свободи обміну думками в колі друзів, поетичної творчості “неокласиків”, які орієнтувалися на продовження традицій світової класичної літератури. Він згадує ті часи, коли “поет не звався ще “холуєм” і за пайок не продавав свій хист”.

“Тоді в кларнети ще трубив Тичина,
 І кликав Рильський в сині далечини” (110).

Та ці щасливі дні минули дуже швидко, діячі української культури опинилися під колесом репресивної системи. На час написання поеми Ю. Клен знав уже про розстріл у грудні 1934 р. поетів, заарештованих після вбивства Кірова. І він кидає в обличчя катам:

“З убивць водою цілого ставка
Не змити кров безвинного Косинки,
Не воскресити мертвого Влизька” (119).

А трагедію друзів-“неокласиків” він сприйняв як свою особисту і присвятив їм чимало хвилюючих рядків – як у “Проклятих роках” так і пізніше в “Попелі імперій”. Як уже говорилося, першого серед “неокласиків” у 1931 р. заарештували Рильського, який змушений був визнати себе винним у неіснуючих гріхах і зберегти життя писанням віршів про Сталіна. Ю.Клен у “Спогадах про неокласиків” розповів, як одного разу Рильський читав йому на вулиці вірша, що був відповіддю на статтю Якубовського, “яка констатувала, що поет “не йде в такт з добою”. Вірш той мав кінцеві рядки, що звучали гордою самовпевненістю людини, яка визнає свою вищість:

“Коли доба нас дожене,
то й ми підемо в такт з добою”¹⁸.
У поемі “Прокляті роки” Ю.Клен з болем запитує:
“Чия ж рука здушила спів у горлі,
Що він забув і лет і клекіт орлій?
Це ж доля всіх: віддати Божий дар,
Що ранками кропили чисті роси,
Вовчиці на поталу, й срібний чар
Розвіяти...” (119).

Ю. Клен здогадувався про подальшу долю арештованих 1935 р. друзів – М. Зерова, П. Филиповича, М. Драй-Хмари, і, щоб не зашкодити їм (“Щоб не згрішити вам страшною долею”), він не згадує в поемі їхніх імен, звертаючись до братів своїх “в далекому вигнанні”, мандруючи подумки в Сибір, де зібрана “нації краса і гордий квіт” (120).

Емоційно наснаженою молитвою за всіх, хто став жертвами тоталітарної системи в СРСР, “кого нещадно чавлять жорна”, завершує Ю. Клен поему “Прокляті роки”. Він закликає помолитися “за всіх в снігу зажива погребених”, за всіх, “кого безжально кинули в тюрму”, за тих, “що у розлуці помруть, відірвані від рідних хат”, “за тих, що у розпуці вночі гризуть залізні штиби ґрат”. Мабуть, думав він насамперед про М. Рильського і П. Тичину, коли закликав помолитися за тих, “кому на герць

Піти не вистачить снаги і сили,
За всіх отих, кого гірка, як смерть,
Недоля під ярмо важке схилила,
Хто чашу горя п’є, налиту вщерть,
Вславляючи життя своє немиле;
За тих співців, які за хліб і чай
Виспівують нам пекло, наче рай.
Бо, може, жереб їх з усіх найгірший...” (129).

З України надходили нові сумні вістки. У кінці 1937 р. до Берліна прибув транспорт німців з України, серед них була й сестра О. Бургґардта. Про свої враження від розмов із прибульцями він писав Д. Донцову 28 грудня 1937 р.: “Половина їх сиділа в тюрмах. Людський матеріал надзвичайно інтересний. Оповідують таке, що аж дух забиває. Приїхала з цим ешелюном і моя сестра, просидівши в Київській ГПУ 3,5 місяці. Отож сиділа вона і в дерев’яній клітці 90 x 90 см; і по 5 годин в герметичній шафі без повітря, перетерпіла і допити, що тривали по кілька днів, так що й часами тиждень не доводилося спати. Одне слово, все, що чуємо, таке “казкове”, що куди середньовічним методам братися до большевицьких!”¹⁹

Усі думки Ю. Клена в цей час звернуті до України. У своїх поезіях він намагався осмислити її історичну долю від часів Сварога та Перуна (поема “Україна”, 1938), великого князя Данила Галицького (“Символ”, 1938), полемізував з віршем Олександра Блока “Скіфи” (“Ми”, 1937),

протиставляючи його російсько-московській концепції свою, цілком відмінну²⁰, висловлюючи впевненість у тому, що українська нація у майбутньому виконає свою історичну місію нації європейської:

Та ми татарську чорну кров
Варязьким холодом остудим.
У такт рокам гуде наш крок.
Ми йдемо... ми ростемо... ми будем (104).

Але найбільше хвилювали Ю. Клена проблеми недавнього минулого і сучасного “четвертової України”. У поемі “Україна” він згадує й ті часи, “Що ураганом прогули по Січі”, і “чорні дні Полтави”, після яких “стиснутий Петром в обіймах владних, Хрустів кістяк твій в пестошах нещадних” (95). А потім ненависна поневоленням народам імперія втягнула й Україну в “пекельний танок”, коли

Під шум нарад і конференцій
Усі зійшлись твої лани,
Твій скарб і скот, і степ ділити (97).

У колективах гноїли “Весну Твоїх надій”, настав голод, людоїдство, жахливе беззаконня, масові розстріли безневинних людей. Та хоч тривала трагічна дійсність, все ж поема пронизана прославленням життя, вірою в краще майбутнє (102).

Такі ж мотиви і в вірші “Софія” (1935), написаному в той час, коли в Україні було вже знищено багато святинь і проектувалося знесення Софійського собору (повідомлення про це з газет Ю. Клен узяв одним з епіграфів до вірша). Поет стверджує, що хоч дзвін Софії заглушать літаки, її знесуть і на місці храму “Поставлять пам’ятник добі нечистій”, все одно

Настане день... світ спалахне, й полуда
Тобі спаде з засліплених очей.

В очах Ю. Клена Софія була символом краси і незнищенності українського духу, і він закінчує вірш такими рядками:

Свята Софія, ясна й нерушима,
Росте легендою в блакить (78).

1939 року О. Бурггардт був мобілізований до німецького війська. Як військовий перекладач служив при штабі тилової частини 17-ї армії, разом з ним пройшов через любе з дитинства Поділля, дійшов аж до Полтави, на власні очі побачив, як до руїн, завданих Україні більшовизмом, додалися ті, що принесла сюди, за його іронічним виразом, “найдобірніша із рас”, як знущалися її представники над мирним населенням. За співчуття до українців мав догани від свого начальства. У січні 1942 р. він захворів, був звільнений від військової служби і відкликаний додому. З січня 1943 р. викладав у Німецькому університеті та в Українському вільному університеті в Празі. Приїхавши влітку 1943 р. в Райхенау (Чехія), Ю. Клен почав роботу над епопеєю “Попіл імперій”, яку продовжував до самої смерті, що настала 30 жовтня 1947 р.

Більша частина поеми була ним написана в Австрії, де він мешкав у пансіоні поблизу тірольського села Лойташ. Ю. Клен кілька раз переходив німецько-австрійський кордон, щоб у Німеччині поспілкуватися з українцями, які перебували в репатріаційних таборах. Чимало з них були очевидцями або й жертвами більшовицької тоталітарної системи. Від них Ю. Клен поповнив свої знання про страхітливі репресії в СРСР, про методи катування у в’язницях та таборах НКВС. Звичайно ж, велися про це розмови і з дружиною репресованого побратима М. Драй-Хмари, яка разом із донькою знайшла прихисток у родині Бурггардтів у Празі, і ознайомила Ю. Клена з листами, писаними Драй-Хмарою з вигнання, уривки з яких Ю. Клен вперше опублікував у “Спогадах про неокласиків”. Як сам він згадував, дещо про перебування М. Зерова та П. Филиповича на Соловках йому стало відомо з друкованих спогадів С. Підгайного.

Все побачене, почуте, прочитане було Ю.Кленом філософськи осмислене, переплавлене художньою уявою (Данте супроводжує ліричного героя в пеклі тюрем і таборів ГУЛАГу, Еней – по нацистській Німеччині та окупованих нею територіях, Фауст – на озері Фунтензее, де відбувається Вальпургієва ніч) і вилите в поетичних рядках епопеї “Попіл імперій”, що стали виразом тоталітарній системі і провісником загибелі будь-якої імперії, яка на цій системі ґрунтується.

На жаль, роботу над “Попелом імперій” поет не завершив. Але й те, що він устиг зробити, являє собою велику цінність для розуміння його світогляду, настроїв, переживань. Під час написання поеми його не покидала туга за Україною. Свої ностальгійні почуття він висловив у прекрасних ліричних рядках поеми:

Батьківський край у згарищах чорніє,
і кучерявиться по селах дим,
та льодовцями срібними лисніє
тобі Тіроль, нагадуючи Крим (319).

Він згадував картини української природи, скрізь йому світило небо України (“І де б ти не блукав, у кожному краї той самий напинається намет”), його “дім” – Україна, а серед незнайомих скель і тірольських полонин він почувається як “чужа, заблукана людина” (320).

Багато сторінок у поемі “Попіл імперій” присвячено Україні. Поет малює картини української природи, часто згадує знайомі йому з юності місця (Дніпро, Аскольдова могила, Київ, Кадетський гай і дарницькі ліси) (133), з вуст ліричного героя злітає захоплений вигук: “О Україно, Лебедю мій ясний! (138). У “Попелі імперій” поет продовжує й поглиблює теми, підняті в “Проклятих роках”: в художніх образах відтворює трагічне минуле й сучасне України. Він вітає процес українського державотворення: коли в муках гинула “стара імперія”, тут “Державний корабель нап’яв вітрила”.

На Україні мов Великдень ясний.
Там сонце вже ніколи не загасне.
Летять пісні з дніпровських берегів
В Херсон, Одесу, Львів.
Свята Софія землі вже збирає
і України дві в одну єднає.
По всіх містах, немов весняний шал,
Гуде Універсал (156).

Та незабаром прийшла лиха пора, “під Крутами лягла вже буйна молодь”, “Захоплено Поділ і Арсенал” (157). Поет малює картину протистояння захисників Києва, насамперед січових стрільців, і згуртованої “в людській стада” нестримної орди:

Але спливає Україна кров’ю,
бо підступають орди Муравйова
і ясний Київ кидають стрільці,
мов стомлені женці (159).

Поет гортає криваві сторінки громадянської війни, у яку була втягнута Україна, відтворює вражаючу картину “трагедії Базару”, розправи червоноармійців над рештками розбитого війська Юрка Тютюнника. Коли козаків змусили копати собі могилу, комісар запитав приречених на смерть: “Хто хоче в Армію Червону?”, і як ті відмовилися,

Гримнуло “Слава!” й “Ще не вмерла”,
і скоростріли козакам
завісу хилитку роздерли
помежи смертю і життям (170).

Поет пригадує і зруйнований, голодний та холодний Київ 1920 р., де треба було міняти на Євбазі “рушники й обруси” на харчі, платити “мільйоном за ростбіф” (172).

І знову Ю. Клен пише про колективізацію й голодомор в Україні, про канібалізм, розквітом якого був позначений “рік шістнадцятий соціалізму” (181). Уся друга частина поеми присвячена зображенню тих методів, якими радянська репресивна система розправлялася з безневинними людьми, з ученими, письменниками, артистами, єдиним злочином яких був “від бога даний хист”. Тут зустрічаємо й конкретні імена діячів української культури: “Я знав: був Курбас лицарем без вад” (211), й досить детальний опис тих місць заслання, де перебував Драй-Хмара, і хоча прізвище його не згадано, зустрічаємо майже дослівні цитати з його листів (“Коли мені служить не хочуть ноги, / мене підвішують на мотузках, / і працювати мушу до знемоги”), і зовсім прозорий натяк на його відомий сонет “Лебеді”:

Я був один із лебедів, які
належали до грона п'ятірного
нездоланих співців... (227).

Перед змальованими Кленом картинами катувань у таборах і застінках ЧК та НКВС тьмяніють усі жахи Дантового пекла.

У третій частині поеми ліричний герой Клена мандрує в супроводі Енея Україною, сплундрованою нацистськими окупантами, і спостерігає жахливі картини розправи есесівців над мирними жителями (263). Він бачив, як зганяли у клуні жінок з дітьми і живими спалювали їх, караючи за те, що хтось із сім'ї “пішли у вольні партизани” або в селі був убитий німець, як “Робітників із України везли в вантажних поїздах” на каторжні роботи до Німеччини (263, 266). Із ненависті до нових окупантів, вважав поет, виростала УПА (265).

Не обійшов Ю. Клен своєю увагою в поемі й табори для переміщених осіб у Німеччині, де він сам бував і чув, як вправні агітатори кликали українців – колишніх радянських громадян – повернутися на батьківщину, обіцяючи там райське життя.

У відповідь на слова агітатора: “Батько Сталін вас вітає! / Вас, як мати немовля, / кличе “родина святая”, / кличе “русская земля!”, промовляє Еней, і Ю. Клен вкладає у його вуста слова, які розвивають ідею, закладену ще в поемі “Ми”: окремішність України від Росії, обумовлена всім ходом історії:

Вам зрадницькі і темні змови
і самозванці-штукарі,
Отреп'єви і Пугачови,
Що повиходили в царі.
А нам Данилова корона,
Протоптаний варягом слід,
і Ярославові закони,
і Мономахів заповіт (317).

І, як висновок, твердження, що українці – “паломники на захід”, і святині, які їх ваблять – не Кремль (318).

Отже, німець по крові Освальд Бурггардт (Юрій Клен) був великим українським патріотом, щиро уболівав за землю, на якій народився і виріс, за долю людей, які ту землю населяли. Він органічно увійшов в українську літературу, збагатив її своїм талантом. На жаль, протягом багатьох років його ім'я в Україні було забутим. Лише в 1991 р. вийшло друком його “Вибране”, зараз творчість Ю. Клена вивчається в школі, появились окремі розвідки про його життя і творчість. Однак Україна ще у великому боргу перед своїм поетом. Велика частина творчої спадщини Ю. Клена, його архів ще не опубліковані, немає присвяченої йому ґрунтовної монографії. Було б добре, якби українсько-німецьке співробітництво розвивалося і в цій площині.

-
- ¹ Качуровський І. Життя і творчість Юрія Клена // Качуровський Ігор. Променисті силуети: Лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки. – Мюнхен, 2002. – С. 252 – 293.
- ² Юрій Клен // Координати: Антологія сучасної української поезії на Заході. Том 1. Упорядкували Богдан Бойчук і Богдан Т. Рубчак. – Мюнхен, 1969. – С. 4.
- ³ Ковалів Юрій. Прокляті роки Юрія Клена // Клен Юрій (Освальд Бургардт). Вибране. – К., 1991. – С. 4.
- ⁴ Там само. – С. 15.
- ⁵ Качуровський І. Вказ. праця. – С. 270.
- ⁶ Клен Юрій (Освальд Бургардт). Вибране. – С. 111 – 112. Далі в тексті в дужках указуються сторінки цього видання.
- ⁷ Цит. за: Є[вген] М[аланюк]. Пам'яті Освальда Бурггардта // Слово і час. – 1994. – № 9 – 10. – С. 47.
- ⁸ Клен Юрій. Спогади про неоклясиків. – Мюнхен, 1947. – С. 29.
- ⁹ Листи Ю. Клена до Д. Донцова / Вступна стаття, підготовка листів до публікації та примітки Галини Сварник // Українські проблеми. – 1999. – №1 – 2. – С. 198.
- ¹⁰ Вістник. – 1935. – Кн. 6. – С. 419 – 426.
- ¹¹ Качуровський І. Вказ. праця. – С. 271.
- ¹² Листи Ю. Клена до Д. Донцова. – С. 188.
- ¹³ Там само. – С. 197 – 198.
- ¹⁴ Там само. – С. 198.
- ¹⁵ Там само. – С. 199.
- ¹⁶ Там само. – С. 200.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Клен Юрій. Спогади про неоклясиків. – С. 29 – 30.
- ¹⁹ Листи Ю. Клена до Д. Донцова. – С. 207 – 208.
- ²⁰ Там само. – С. 204.